

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ Й ПРАВА

УДК 340.1

Кельман М. С.

michaylo_lviv@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4393-4626>

д.ю.н., проф., професор кафедри теорії права та конституціоналізму,

Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів

Котуха О. С.

kotuha1@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-1198-8849,

Researcher ID: G-6561-2019,

к.ю.н., проф., декан юридичного факультету,

Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

Гентош Р. Є.

ursgros@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-9264-2371

Researcher ID: G-2060-2019

к.ю.н., доцент кафедри господарського права та процесу,

Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

ПРАВОВА ДЕРЖАВА ЯК НЕОБХІДНА УМОВА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. *Громадянське суспільство – це сукупність недержавних організацій та інститутів, які є представницьким органом волі та інтересів громадян. Це ніщо інше як «третій сектор» суспільства, що паралельно існує і трансформується поряд з державними інституціями та бізнесом. Елементами громадянського суспільства є різні об'єднання та спілки (професійні, творчі, спортивні, конфесійні, тощо), що охоплюють практично всі сфери суспільного життя.*

Обґрунтовано, що громадянське суспільство виникає як відносно незалежна від держави сфера суспільного життя, що здатна до самоорганізації, "роздержавлення" низки суспільних відносин.

Доведено, що основними рисами громадянського суспільства є наявність демократичної правової самобутності, самоврядування індивідів, спілок та об'єднань громадян, правовий захист державної, комунальної та приватної форм власності, доступні механізми контролю суспільства за діяльністю органів публічної влади, а також багатоманіття соціальних ініціатив.

Аргументовано, що розвиток інститутів конституційного права, полягає не тільки у закріпленні основоположних прав і свобод членів громадянського суспільства, але й у наданні громадянам інструментарію впливу на державну владу. Основоположними чинниками громадянського суспільства є: свобода особистої ініціативи, самостійність громадян у здобутті засобів існування.

Зроблено висновок, що ефективна взаємодія громадянського суспільства та держави можлива лише в правовій державі, що гарантує незалежність інститутів громадянського суспільства від впливу державних органів та органів публічної влади, та, водночас, регламентує здатність громадянського суспільства впливати на прийняття рішень органами публічної влади. Дієвість принципу верховенства права – є основоположним чинником належного функціонування інститутів громадянського суспільства у правовій державі.

Ключові слова: *громадянське суспільство, держава, право, народ, верховенство права, плюралізм, політична культура, публічна влада, демократія.*

Kelman M. S.

muchaylo_lviv@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4393-4626>

Doctor of Law, Prof., Professor at the Department of Theory of Law and Constitutionalism, Institute of Law, Psychology and Innovative Education, Lviv Polytechnic National University, Lviv

Kotukha O. S.

kotukha1@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-1198-8849,

Researcher ID: G-6561-2019,

PhD in Law, Prof., Dean of the Faculty of Law, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

Hentosh R. Ye.

ursgros@ukr.net, ORCID ID: 0000-0002-9264-2371

Researcher ID: G-2060-2019

PhD in Law., Senior Lecturer at the Department of Commercial Law and Procedure, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

THE RULE-OF-LAW STATE AS A NECESSARY CONDITION FOR THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

Abstract. *Civil society is a set of non-governmental organizations and institutions that are a representative body of the will and interests of citizens. It is nothing more than a "third sector" of society, coexisting and transforming alongside government institutions and business. Elements of civil society are various associations and unions (professional, creative, sports, religious, etc.), covering almost all spheres of public life.*

It is substantiated that civil society emerges as a relatively independent sphere of public life, capable of self-organization, "privatization" of a number of social relations.

It is proved that the main features of civil society are the existence of democratic rule of law, self-government of individuals, unions and associations of citizens, legal protection of state, municipal and private property, available mechanisms of public control over public authorities, and diversity of social initiatives.

It is argued that the development of institutions of constitutional law is not only to consolidate the fundamental rights and freedoms of members of civil society, but also to provide citizens with tools to influence state power. The fundamental factors of civil society are: freedom of personal initiative, independence of citizens in obtaining livelihoods.

It is concluded that effective interaction between civil society and the state is possible only in a state governed by the rule of law, which guarantees the independence of civil society institutions from the influence of state bodies and public authorities, and regulates the ability of civil society to influence public authorities. The effectiveness of the rule of law – is a fundamental factor in the proper functioning of civil society institutions in the rule of law.

Key words: *civil society, state, law, people, rule of law, pluralism, political culture, public power, democracy.*

JEL Classification: **K30**

DOI: <https://doi.org/110.36477/2616-7611-2022-11-01>

Актуальність теми. Відповідно до ст. 15 Конституції України суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах

національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (ч.1 ст. 36 Конституції України) [1]. Ці конституційні норми створюють необхідні правові умови для формування інститутів громадянського суспільства.

В розвинутих демократичних державах функціонування громадянського суспільства врегульоване нормами права, що регламентують взаємовідносини держави з інститутами грома-

дянського суспільства, забезпечують діалог між органами публічної влади та представниками громадянського суспільства, дають можливість інститутам громадянського суспільства впливати на діяльність таких органів.

Громадянське суспільство виникає внаслідок правового відособлення інститутів громадянського суспільства як відносно незалежної від держави сфери суспільного життя, здатної до самоорганізації, роздержавлення низки суспільних відносин.

Громадянське суспільство – це не просто сукупність окремих громадян. Суспільство стає громадянським лише за наявності реальних можливостей громадян та їх об'єднань впливати на діяльність держави та органів публічної влади. Такий вплив у правовій державі можливий лише за умови належного правового регулювання відносин між інститутами громадянського суспільства та державою чи органами публічної влади.

Мета статті – аналіз сутності та особливостей існування громадянського суспільства у правовій державі.

Виклад основного матеріалу. Історично ідея громадянського суспільства походить ще з античних часів. Так, у працях Цицерона й Аристотеля знаходимо уявлення про громадянське суспільство як про сукупність громадян, які проживають у граді або полісі. Тобто, таке розуміння фактично ототожнювало державу і громадянське суспільство. А ось у працях Н. Макіавеллі громадянське суспільство активно протиставляється державі як структурі, що прагне «підім'яти» під себе життя суспільства. Із середніх віків поняття «громадянське суспільство» вирізняється крайньою неоднозначністю і різноманітністю тлумачень [2, с. 88].

Категорія «громадянське суспільство» стала предметом вивчення у XVII – XIX ст., ґрунтовно розглянута у «Філософії права» Гегеля. Громадянське суспільство – це зв'язок осіб через систему потреб і поділу праці, правосуддя (правові основи і правопорядок), зовнішній порядок (поліція і корпорація). У філософії права – правова сутність громадянського суспільства – це рівність людей як суб'єктів права, їх юридична свобода, приватна інтелектуальна власність, бездоганність договорів, охорона права від порушень, упорядковане законодавство, авторитетний суд (Гегель вважав громадянським суспільством сучасне йому буржуазне суспільство) [3, с. 277]. Це був, без сумніву, прорив у розвитку суспільних наук.

За умови демократизації всіх сфер суспільного життя інститути громадянського суспільства можуть ефективно брати участь у вирішенні проблем суспільства. У такому випадку у людей формується мотивація до саморозвитку та ініціативність. Рішення приймаються не вольовим поштовхом згори, а за активної участі громадян. Інститути громадянського суспільства зі свого боку сприяють демократизації. Вони забезпечують визначеність у діяльності держави, надають сталості відповідним суспільним зв'язкам, що забезпечують цілісність у сфері суспільної й державної діяльності [4, с. 67].

Основними рисами громадянського суспільства є :

- самоврядування об'єднань громадян;
- різноманітність форм власності – їх захист та охорона;
- плюралізм ідеологій і політичних поглядів, багатопартійність;
- доступ усіх громадян до участі в державних і суспільних справах;
- взаємна відповідальність держави та громадян;
- наявність розвинутої соціальної структури;
- розвинена громадянська політична культура і свідомість;
- дотримання державою, органами публічної влади принципу верховенства права;
- багатоманіття соціальних ініціатив;
- контроль суспільства за діяльністю органів публічної влади.

У розвиненому громадянському суспільстві, яке характеризується високим рівнем політичної організованості, активно функціонують суспільні організації. До останніх належать політичні партії, громадські організації, об'єднання й рухи, конфесії і т. ін., які разом з окремими громадянами становлять структуру громадянського суспільства [5, с. 147].

Поняття «громадянське суспільство» дуже часто використовується власне у співставленні з поняттям держава. Громадянське суспільство і держава – взаємно обумовлені, онтологічно пов'язані між собою феномени. При цьому мається на увазі, що держава виступає як виконавець волі суспільства і з цією метою наділяється відповідними інструментами управління суспільними справами.

Громадянське суспільство розташовується, ніби, над державою, яка виконує його замовлення та відповідає на його запити. Держава відокремилась від суспільства на певному ступені його зрі-

лості і залежить від рівня розвитку соціуму – яке суспільство, таке і держава. У процесі розвитку суспільства трансформується і держава, з удосконаленням суспільства держава стає більш демократичною, в ній здійснюються народовладдя, визрівають економічна свобода та свобода особистості, а з формуванням громадянського суспільства держава стає правовою [6, с. 38].

Особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства належить Г. В. Ф. Гегелю, який здійснив найбільш глибоку, усебічну та системну рефлексію цього явища. На основі систематизації всього спадку англійської, французької та німецької суспільно-політичної думки Г. В. Ф. Гегель дійшов висновку, що громадянське суспільство є диференціація, яка стоїть між сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства приходить пізніше, ніж розвиток держави; оскільки в якості диференціації воно передбачає державу, яку воно, щоб існувати, повинно мати перед собою як щось самостійне. У «Філософії права» він показує, що суть громадянського суспільства визначається двома принципами: 1) самоцінністю індивідуального буття конкретної людини, яка «є для себе особливою метою, цілісністю власних потреб і сумішшю природної необхідності та свавілля» 2) опосередкованістю індивідуального буття, формою загальності, оскільки «кожне з них стверджує свою значимість і задовольняється тільки як опосередковане іншими такими ж індивідуальними буттями» [3, с. 163].

Держава, право та суспільство тісно взаємопов'язані категорії. Розвиток законодавства, особливо конституційного, полягає не тільки у закріпленні прав і свобод членів громадянського суспільства, але й у наданні громадянам засобів впливу на державну владу. Власне становлення громадянського суспільства дало можливість теоретично осмислити проблему політичного відчуження і створило передумови для його подолання.

У структурі органів держави "нового часу" з'являються (постійні, загальнонаціональні представницькі установи парламентського типу), наділені правом встановлення податків та зборів, а також прийняття найбільш важливих нормативно-правових актів (законів).

Виникнення і розвиток представницької демократії – явище, властиве епосі формування громадянського суспільства. Представницькі інституції завжди здійснювали законодавчу функцію від імені народу (нації).

Зазіхання представницьких органів (установ) на участь у державній владі (від імені суспільства) у ряді країн призвело до революцій, а це обумовило виникнення ідеї розподілу влади з метою забезпечення прав і свобод членів суспільства.

Як відомо, важливими чинниками громадянського суспільства є: свобода особистої ініціативи, самостійність громадян у здобутті засобів існування.

Звісно, така свобода різко контрастувала зі станом-кастовими обмеженнями роду і виду занять (боязкість втратити все). Ще Кант стверджував, що свобода проявляється тоді коли «кожен шукає своє щастя на тому шляху, який йому уявляється добрим, якщо він цим тільки не завдає шкоди свободі інших». Розвиваючи цю думку філософ відзначив, що правління, яке базується на принципі звеличення народу, подібне до батька, який обоює своїх дітей (правління батьківське, за якого всі піддані як неповнолітні неспроможні розрізнити, що для них корисне, а що шкідливе, вимушені залишатися пасивними, очікуючи від глави держави суджень про те, що нам робити, щоб бути щасливими, і чекають на милостиню від нього). Таке правління – це деспотизм (будь-яка свобода знищується, жодних прав просто немає) [7, с. 285].

Теорія громадянського суспільства нерозривно пов'язана з концепцією правової держави. Правова держава – це така організація публічної влади, яка базується на принципах поваги до особи й недоторканності її прав і свобод, верховенства права, дотримання закону, а також рівних можливостей громадян. Правова держава є системою органів та інститутів, які гарантують та охороняють нормальне функціонування громадянського суспільства [8, с. 285].

Сутність же правової держави полягає у тому що вона:

- а) охороняє правопорядок;
- б) забезпечує свободу і рівність членів суспільства;
- в) гарантує співвідношення права і держави у громадянському суспільстві, що базується на законності дій держави, її органів і посадових осіб.

Дуже вдало висловився у цьому контексті Ф. Хайек: «Сутність правової держави не в тому, що все регулюється законом, а в тому, що державний апарат примусу застосовується тільки тоді, коли це заздалегідь обговорено законом, причому

так, щоб засоби його застосування можна було вчасно передбачити» [9, с. 215].

Протягом останніх років про правову державу опубліковано чимало праць. Одні автори витоки такої держави шукають у далекому минулому, інші ж стверджують, що її ніколи не було і не може бути. На думку Г. Кельзена, будь-яка держава є правовою, оскільки вона формується правом. Правова держава-відносно централізований правопорядок, відповідно до якого відправлення правосуддя і управління ґрунтується на законах, прийнятих обраним народом парламентом за участю чи без участі глави держави, судді незалежні, члени уряду відповідальні за свої акти, гарантуються основні громадські свободи [10, с. 115].

У процесі дослідження правової держави висуваються такі тези:

– це ідеальний тип правління (як стверджують філософи права);

– це запрограмований стан, що не може бути повністю реалізованим (але передбачає широко-масштабну роботу);

– це ідея для втілення якої потрібні титанічні зусилля [11, с. 63].

Багато держав відповідно до їхніх конституцій є нібито правовими. Однак, насправді, жодна держава не може бути стовідсотково правовою.

Хоча сутність правової держави і пов'язана з її формою, і навіть обумовлена нею (оскільки поділ влади – важлива ознака правової держави), проте не зводиться тільки до неї. Правова держава – не тільки устрій, спосіб організації державної влади, стан державної влади, підкорення закону, всіх без винятку. Це, мрія про те, щоб правила закони, а не персони.

Постає питання, якщо конституційний обов'язок держави полягає в утвердженні і забезпеченні прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України), то чому при визначенні правової держави слід брати за основу не правовий статус особи у державі, а нагромадження ознак такої держави? Можна з впевненістю стверджувати, що устрій держави, поділ влади – не самоціль, а тільки засіб забезпечення свободи людини у громадянському суспільстві.

Відповідно до ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Актуальним у співвідношенні права і держави у громадянському суспільстві залишається підпорядкування держави праву, включаючи права і свободи членів суспільства, їх об'єднань, неухильне здійснення гарантій законності діяльності державних органів і посадових осіб, удосконалення правосуддя, роботи правоохоронних органів.

Висновки. Враховуючи вищенаведене, громадянське суспільство є результатом реалізації конституційних прав громадян, які мають можливість впливати на діяльність держави та прийняття рішень органами публічної влади.

Формування громадянського суспільства можливе лише за умови створення належної правової бази функціонування його інститутів, забезпечення реалізації громадянських прав, врегулювання взаємовідносин між державою, органами публічної влади, з однієї сторони, та суб'єктами громадянського суспільства, з іншої.

Ефективна взаємодія громадянського суспільства та держави можлива лише в правовій державі, що забезпечує незалежність інститутів громадянського суспільства від держави та органів публічної влади, та, водночас, регламентує можливість впливу суб'єктів, які виступають від імені громадянського суспільства, на прийняття рішень органами публічної влади виключно таким чином, як це визначено нормами права.

Важливим чинником забезпечення умов для забезпечення належного функціонування інститутів громадянського суспільства є принцип верховенства права, який є гарантією, яка запобігає втручанням держави у справи громадянського суспільства.

Органи публічної влади повинні дотримуватись принципу верховенства права, а отже, втручання держави у сферу діяльності суб'єктів громадянського суспільства є неприпустимим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. <https://zakon.rada.gov.ua>
2. Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2012 р., м. Київ) / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. К. : НІСД, 2013. 504 с.
3. Гегель Г-В-Ф. Філософія права / Пер. с нем. Ред и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсисянц. / Г.-В.Ф. Гегель. М.: Мысль, 1990. 526с.
4. Крицкалюк Н. І. Інституціоналізація громадянського суспільства як чинник становлення демократії в Україні [Текст] : Дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Крицкалюк Назар Іванович ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2016. 221с.
5. Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: Монографія. 2003р. Видавець: Київ: МАУП: 424 с.

6. Костючков С. К. Громадянське суспільство і держава: політико-правові та соціальні аспекти взаємодії / С. К. Костючков // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія. 2012. – Т. 182, Вип. 170. С. 38-40.

7. Кант І. Трактати і письма / І. Кант. М.: Наука, 1980. 709 с.

8. Кельман М.С., Котуха О.С., Коваль І.М. Загальна теорія держави і права : підручник. За заг. ред. проф. М.С. Кельмана. Тернопіль, 2018. 804 с.

9. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек // Новый Мир. 1990. – № 7. С. 209-215.

10. Демиденко Г.Г. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Х.: Право, 2009. 256 с.

11. Тимошенко В. І. Правова держава (теоретично-історичне дослідження) / В.І. Тимошенко. К.: Наукова думка, 1994. 132 с.

REFERENCES:

1. Konstytutsiia Ukrainy Verkhovna Rada Ukrainy; Konstytutsiia Ukrainy, Konstytutsiia, Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. <https://zakon.rada.gov.ua>

2. Rozvytok vzaiemodii derzhavy i hromadianskoho suspilstva v konteksti vprovadzhennia yevropeiskykh pryntsyviv nalezhnoho vriaduvannia : zb. materialiv mizhnar. nauk.-prakt. konf. (12 hrudnia 2012 r., m. Kyiv) / uporiad. V. M. Yablonskyi, O. A. Korniiievskyi, P. F. Vozniuk. K. : NISD, 2013. 504 s.

3. Hehel H.-V.-F. Fylosofyia prava / Per. s nem. Red y sost. D.A. Kerymov y V.S. Nersesiants. / H.-V.F. Hehel. M.: Mysl, 1990. 526s.

4. Krytskaliuk N. I. Instytutsionalizatsiia hromadianskoho suspilstva yak chynnyk stanovlennia demokratii v Ukraini [Tekst] : Dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.02 / Krytskaliuk Nazar Ivanovych ; NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2016. 221 s.

5. Bebyk V.M. Politolohiia dlia polityka i hromadianyna: Monohrafiia. 2003r. Vydavets: Kyiv: MAUP: 424 s.

6. Kostiuchkov S. K. Hromadianske suspilstvo i derzhava: polityko-pravovi ta sotsialni aspekty vzaiemodii / S. K. Kostiuchkov // Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly]. Ser. : Politolohiia. 2012. – Т. 182, Vyp. 170. S. 38-40.

7. Kant Y. Traktaty y pysma / Y. Kant. M.: Nauka, 1980. 709 s.

8. Kelman M.S., Kotukha O.S., Koval I.M. Zahalna teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk. Za zah. red. prof. M.S. Kelmana. Ternopil, 2018. 804 s.

9. Khaiek F. Doroha k rabstvu / F. Khaiek // Новий Мир. 1990. – № 7. S.209-215.

10. Demydenko H.H. Istoriia vchen pro derzhavu i pravo : pidruchnyk / za red. prof. H. H. Demydenka, prof. O. V. Petryshyna. Kh.: Pravo, 2009. 256 s.

11. Tymoshenko V.I. Pravova derzhava (teoretychno-istorychne doslidzhennia) / V.I. Tymoshenko. K.: Naukova dumka, 1994. 132 s.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2022